

भारतातील विशेष आर्थिक क्षेत्रे: प्रमुख समस्यांचा अभ्यास

डॉ. अरुण पौडमल

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना:

विशेष आर्थिक क्षेत्र (सेझ) म्हणजे खास आखून दिलेला कर मुक्त विभाग असून त्याला व्यापार, साधारण भार (ड्युटी) व आयात निर्यात शुल्काच्या (टॅरिफ) दृष्टीने परकीय भूप्रदेश मानला आहे. भारत सरकारने सन 2000 मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र धोरण आखले व 2005 मध्ये विशेष आर्थिक क्षेत्र कायदा करण्यात आला. त्यासंबंधी नियम तयार करण्यात आल्यावर तो कायदा 10 फेब्रुवारी 2006 पासून प्रत्यक्षात अमलात आला आहे. सदर शोधनिबंधात भारतातील विशेष आर्थिक क्षेत्र व प्रमुख समस्या यांचा अभ्यास केला आहे.

उद्दिष्टे :

सदर शोधनिबंधासाठी पुढील उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत.

1. विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या सवलती व निकषांचा अभ्यास करणे.
2. विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे भूमी संपादनमुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा आढावा घेणे.
3. विशेष आर्थिक क्षेत्र व पाणी वापर याचे अध्ययन करणे.

1. विशेष आर्थिक क्षेत्रांना सवलती

या क्षेत्रातील उद्योगामुळे परदेशी गुंतवणूकवाढावी, परकीय चलनाचा साठा वाढावा व रोजगार निर्मिती व्हावी असा उद्देश आहे. त्यासाठी या उद्योगांना भरमसाठ सवलती देण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने

- 1 आयात-निर्यातीसाठी परवान्याची गरज नाही.
- 2 100 टक्के थेट परदेशी गुंतवणुकीस परवानगी.
- 3 विदेशी कंपन्यांना आपला नफा स्वदेशी पाठविण्याची परवानगी.
- 4 निर्यातीतून मिळणाऱ्या नफ्यावर प्राप्तीकर लागू नाही.
- 5 दहा वर्षांसाठी टॅक्स हॉलिडे
- 6 कामगार कायदे लवचिक करण्यात येतील.
- 7 राज्य शासनाच्या सर्व शुल्कांतून सवलत, कच्च्या मालाच्या आयातीवर व देशांतर्गत माल वाहतुकीवर सर्व शुल्क माफ.
- 8 आयात-निर्यात मालाची दैनंदिन तपासणी नाही, सेवा कर व केंद्रीय विक्री करातून सूट.
- 9 वीज व पाणी करात 100 टक्के सूट इत्यादी सवलती देण्यात आल्या आहेत.

विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी सलग जमीन आवश्यक असल्याने हजारो एकर जमीन एकेका क्षेत्रासाठी देण्यात येईल. खासगी कंपन्यांना या जमिनी खरेदी करता आल्या नाहीत तर राज्य सरकार या जमिनी संपादन करून कंपन्यांना देईल. तसेच ज्यांच्या जमिनी घेण्यात

येतील त्यांच्या पुनर्वसनाची, नोकरी देण्याची कोणतीही जबाबदारी घेण्यात येणार नाही. सध्या या धोरणात बदल होऊन प्रत्येक जमीन धारकाच्या वारसापैकी एकास नोकरी दिली जाणार आहे.

2. विशेष आर्थिक क्षेत्र कोणास उभे करता येते

कोणताही खाजगी, सार्वजनिक, संयुक्त क्षेत्रातील किंवा राज्य सरकार, त्याच्या एजन्सीचा उपक्रम तसेच परदेशी कंपनी असे विशेष आर्थिक क्षेत्र उभे करू शकतात.

3. विशेष आर्थिक क्षेत्र व जमीन

केंद्रीय वाणिज्य मंत्रालयाच्या वेबसाईटवर उपलब्ध माहितीनुसार सुमारे 41,700 हेक्टर जमीन प्रस्तावित व मंजूर विशेष आर्थिक क्षेत्रांसाठी घेतली जाणार आहे. नंदीग्राम येथे सेझसाठी 5600 हेक्टर जमीन घेतली जाणार होती. (तेव्हा नंदीग्राम सेझचा निर्णय मागे घेण्यात आला असला तरी पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्र्यांच्या म्हणण्यानुसार अन्यत्र त्याची निर्मिती होऊ शकते.) अशा मोठ्या सेझची गोळाबेरीज करून सेझसाठी घेतल्या जाणाऱ्या जमिनीचा अंदाज मांडण्यात आला आहे. महामुंबई (10 हजार हेक्टर) आणि नवी मुंबई (5 हजार हेक्टर) ही महाराष्ट्रातील मोठी विशेष आर्थिक क्षेत्रे आहेत, तर गुजरात मधील मुंद्रा सेझ 13 हजार हेक्टर मधील आहे. गुरगावमध्ये रिलायन्स सेझ 10 हजार हेक्टरचे असेल. पुणे सेझसाठी आठशे चाळीस हजार हेक्टरमध्ये ओरिसामधील पॉस्को सेझ सोळाशे हेक्टरमध्ये होणार आहे. मोठ्या सेझची ही काही माहिती असलेली नावे झाली. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात सेझसाठी जमीन घेतल्यानंतर सेझसाठी पाण्याची गरजदेखील तितकीच मोठी असणार हे उघड आहे. सेझसाठी निवडलेल्या जागादेखील शेती व सिंचन विकासावर परिणाम घडवू शकतील असे दिसते.

4. विशेष आर्थिक क्षेत्र पुनर्वसन समस्या

11 जानेवारी 2007 रोजी पंतप्रधान फिक्कीच्या कार्यक्रमात म्हणाले की, येत्या तीन महिन्यांत अतिशय मानवतापूर्ण असे सेझ बाधितांसाठीचे राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरण आकाराला आणण्यात येईल. डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या सरकारने फेब्रुवारी 2004 मध्ये ज्या राष्ट्रीय पुनर्वसन धोरणाचे नोटिफिकेशन केले त्याची अंमलबजावणी करण्याची पर्वा अद्याप तरी केलेली नाही. पुनर्वसनाबाबत शासन फारसे गंभीर नाही याचे आणखी एक उदाहरण सांगायचे तर, 21 मार्च 2007 रोजी वाणिज्य विभागाने सेझ कायद्यात काही बदलाचे नोटिफिकेशन केले. या बदलानुसार सेझ विकासकाने विस्थापित होण्याच्या व्यक्तींसाठी राज्य शासनाच्या पुनर्वसन धोरणाशी सुसंगत अशा पुरेशा पुनर्वसन तरतुदी करायच्या आहेत. तसेच देशातील अनेक राज्यांनी अद्याप कायद्याने बंधनकारक ठरेल असे स्वतःचे पुनर्वसन धोरणच अद्याप बनवलेले नाही.

सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे खाजगी योजनांना उपकारक ठरावे म्हणून सरकार आता 'पब्लिक पर्पज' ची व्याख्याच अधिक व्यापक करू इच्छिते आहे. खाजगी योजनांना सार्वजनिक हिताच्या मानून त्यांच्यावर सवलतीचा वर्षाव करणे योग्य कसे म्हणता येईल? हे खरे तर राज्य घटनेलाही धरून नाही. शासन खाजगी उद्योग आणि बांधकाम व्यावसायिकांशी हातमिळवणी करून सर्वसामान्य माणसाची फसवणूक करते आहे एवढेच नव्हे तर सामान्य माणसाला त्याच्या जमिनीतून कोणत्याही किमतीवर हुसकावून लावते आहे असेच चित्र आता देशभरात लोकांच्या मनात सेझबाबत तयार होऊ लागले आहे.

5. विशेष आर्थिक क्षेत्र भूमी संपादन समस्या

सेझ धोरणासंदर्भात 6 एप्रिल 2007 रोजी झालेल्या मंत्र्यांच्या बैठकीत सांगण्यात आले की, आता खाजगी विकासकच थेट भूसंपादन करतील. भूसंपादनात शासनाची भूमिका अंशिक स्वरूपाची असेल. याचाच अर्थ शेतकऱ्यांना खाजगी विकासकांच्या दयेवर अवलंबून राहावे लागणार आहे आणि ही बाब मान्य करता येण्यासारखी नाही.

आणखी एक मुद्दा असा, आज देशातील कोणत्याही राज्यात जमीन वापरविषयक धोरणच अस्तित्वात नाही. केरळसारख्या एक, दोन राज्यांनी या धोरणाचा मसुदा बनवला आहे. पण त्याला अजून प्रत्यक्ष धोरणाचे रूप आलेले नाही. जमीन वापराचे धोरणच अस्तित्वात नसल्याने शेती विकास, जलस्रोत विकास, वन व वन्यजीव संवर्धन आणि जमीन वापराच्या अन्य बाबी यामध्ये अजिबात समन्वय नाही आणि जमिनीचा मन मानेल तसा वापर करण्यास धनवान मोकळे आहेत.

- 1 तसेच पश्चिम बंगालमधील नंदीग्राम येथे सेझ प्रकल्पाला झालेला टोकाचा विरोध आता सर्वांना माहिती आहे पण असा विरोध फक्त एकाच ठिकाणी झाला आहे किंवा होतो असे नाही. सेझचा प्रकल्प म्हणून.
- 2 हरिपुरा येथे 10 हजार मेगॅवॅट क्षमतेचा अणुऊर्जा प्रकल्प उभारण्याचा जो प्रयत्न आहे त्यालाही मोठा विरोध होतो आहे.
- 3 महाराष्ट्रात रायगड जिल्ह्यातील पेण, उरण आणि पनवेल तालुक्यातील 45 गावांच्या हद्दीतील 10 हजार हेक्टर जमीन सेझसाठी संपादित करण्याबाबत महाराष्ट्र शासनाने नोटिफिकेशन जारी केलेले आहे. रिलायन्सच्या महामुंबई सेझसाठी ही जमीन घेतली जाणार आहे. पण शेतकरी या प्रस्तावाला अतिशय लढाऊपणाने विरोध करित आहे. शेतकऱ्यांनी आपल्या जमिनी या प्रकल्पाला देण्यास नकार दिला आहे. कोयना धरणामुळे विस्थापित झालेले अनेक लोक पेण तालुक्यात येऊन राहिले आहेत. आणि आज त्यांना पिण्याचे स्वच्छ पाणीही मिळत नाही अशा अवस्थेत ते राहत आहेत. मग पुनर्वसनाच्या आश्वासनांवर कसा विश्वास ठेवायचा?
- 4 महामुंबई सेझलगतच महाराष्ट्र सिटी अँड इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशनच्या सहकार्याने नवी मुंबई सेझ विकसित करण्यासाठी आणखी 5 हजार हेक्टर जमीन घेण्याचा विचारात आहे. याखेरीज पुण्याजवळच्या माण येथे 800 हेक्टर जमीन औद्योगिक क्षेत्रासाठी संपादित करण्याचा प्रयत्न आहे. आणि त्याला मासेमारी, शेतकरी आणि मिठागरातील कामगार यांनी संयुक्तपणे विरोध दर्शविला आहे.
- 5 मुंद्रा सेझसाठी गुजरातमधील तीन हजार हेक्टर क्षेत्रातील मॅग्रोव्हज (खारफुटी) चा विध्वंस करण्यात आला आहे. गुजरातच्या वनविभागाने याबाबत आक्षेप घेतला आहे. गुजरातच्या अन्य भागातही औद्योगिक विस्तारासाठी नष्ट केले जात आहेत. मुंद्रा सेझमुळे मुख्यतः मच्छिमारांना मोठ्या प्रमाणावर आपला जगण्याचा आधार गमवावा लागणार आहे आणि त्यामुळे ते या सेझ लाही विरोध करित आहेत.
- 6 हरियाणातील गुरगाव जिल्ह्यात मानेसरजवळच्या गडोली खुर्द गावातील लोकांनी 28 मार्च 2007 रोजी मुकेश अंबानींच्या रिलायन्ससाठी जागा घेण्यास सरकारला विरोध दर्शविला. जागेचा ताबा घेण्यासाठी गेलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांना माघार घ्यावी लागली, पण अधिकाऱ्यांनी आपण पुन्हा येऊ असे गावकऱ्यांना धमकावले. खांडसा, नरसिंगपूर, मुहम्मदपूर, गडोली आणि हरसारू खेड्यातील लोकांनी एकत्र येऊन आता सरकारला रिलायन्ससाठी 558 हेक्टर जमीन घेऊ द्यायची नाही असा निर्णय घेतला.
- 7 केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी केवळ मागास भागात सेझ तयार करावेत असे म्हटले आहे, पण गुरगाव सेझ या निकषाचा भंग करणारा आहे. हरियाणातील झज्जर येथे हरियाणा इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशनच्या भागीदारीत मुकेश अंबानी ग्रुपने 10 हजार हेक्टर क्षेत्रात विशेष औद्योगिक क्षेत्र विकसित करण्याची योजना आखली होती. तथापि, शासनाने 5 हजार हेक्टरपेक्षा विशेष औद्योगिक क्षेत्राचा आकार मोठा असू नये अशी भूमिका घेतली आणि भूसंपादनात शासनाची भूमिका राहणार नाही हे स्पष्ट केले. त्यामुळे आता ही योजना अडचणीत आली आहे.
- 8 राजस्थानात जयपूरजवळच्या महेंद्र वर्ल्ड सिटी सेझच्या विरोधात उच्च न्यायालयामध्ये दाद मागण्यात आली आहे.

6. विशेष आर्थिक क्षेत्र व पाणी वाटप:

सन 2005 मध्ये भारत सरकारने सेझ साठी जो कायदा केला त्यात क्षेत्रांसाठी जलस्रोत कोणते वापरणार किंवा वापरावेत याबाबत काही स्पष्ट उल्लेख नाही. मग सेझच्या पर्यावरणीय परिणामांचा अभ्यास, अन्य निर्बंध या बाबी तर दूरच राहिल्या. थोडक्यात सेझचा कायदा, सेझविषयक प्रकटीकरणे आणि आदेश म्हणजे राज्य व केंद्र सरकारने पाणी वापराबाबत उद्योगांना दिलेला कोरा धनादेश आहे. धनादेशाचा वापर सेझसाठी गरजेनुसार कसाही करावा. उदाहरण सांगावयाचे तर गुजरातचा कायदा म्हणतो, विशेष आर्थिक क्षेत्र विकासकाला औद्योगिक युनिटसाठी पाणीपुरवठा व वितरण व्यवस्था विकसित करण्यासही मान्यता दिली जाईल. अन्य राज्यांमध्ये हीच स्थिती आहे. म्हणजे विशेष आर्थिक क्षेत्रांच्या पाणीविषयक गरजा व उपलब्ध जलस्रोत याविषयी जेवढी माहिती हाती येते आहे ती चिंतेत भर टाकणारी आहे. हाती येणारी माहिती अशी:

1 महामुंबई सेझ

या सेझची पाण्याची गरज अनुक्रमे पेण आणि खालापूर तालुक्यांतील हेतवणे आणि मोरबा धरणांच्या जलाशयांकडून भागविण्यात येणार आहे, पण हेतवणे जलाशयाच्या क्षमतेबाबत अनेक शंका आहेत. शेतकऱ्यांना या जलाशयातून सिंचनासाठी पाणी मिळविण्याकरिता झगडावे लागत होते, आता त्यांना सिंचनासाठी पाणी मिळेल?

2 नवी मुंबई सेझ

अधिकृत वेबसाईटवर दिलेल्या माहितीवरून या सेझला दर दिवशी किमान सहा दशलक्ष लिटर पाण्याची गरज भासेल. हे पाणीही हेतवणे जलाशयातून घेण्याची कल्पना आहे.

3 मुंद्रा सेझ

या सेझकरिता देखील दर दिवशी किमान दहा दशलक्ष लिटर पाणी लागेल आणि ते गुजरात वॉटर इन्फ्रास्ट्रक्चर लिमिटेडच्या अभिवचनानुसार सरदार सरोवर प्रकल्पातून घेण्याचे नियोजन आहे. या सेझ ची पाण्याची गरज चारशे दशलक्ष लिटर प्रतिदिन इतकी वाढू शकते. इथे हे नमूद करणे संदर्भाला धरून ठरेल की भारत सरकारच्या गुजरातसाठीच्या ऑडिटर जनरलनी 31 मार्च 2006 ला संपलेल्या वर्षाच्या अहवालात सरदार सरोवर प्रकल्पाच्या जलाशयातील प्रतिदिन 255 दशलक्ष लिटर इतके जादा पाणी मूळ नियोजनात तरतूद नसताना मध्य गुजरातला दिल्याबद्दल गुजरात सरकारवर ताशेरे ओढले आहेत. कूचमधील उद्योगांसाठीही अधिक पाणी देण्याने दुष्काळी भागात पाण्याचे अधिक दुर्भिक्ष्य ओढले आहेत. कूचमधील उद्योगांसाठीही अधिक पाणी देण्याने दुष्काळी भागात पाण्याचे अधिक दुर्भिक्ष्य जाणवू शकेल असा इशारा कॅगच्या अहवालात देण्यात आला आहे.

4 पोस्को सेझ

पोस्कोच्या वेबसाईटवर दिलेल्या माहितीनुसार या सेझला प्रतिदिन 286 दशलक्ष लिटर इतके पाणी लागणार आहे आणि ते ओरिसातील कटक जिल्ह्यातील महानंदी नदीवरच्या जोब्रा बंधान्यातून उचलले जाणार आहे. हे पाणी अर्थातच हिराकूड धरणाच्या वरच्या बाजूने घेतले जाणार आहे. हिराकूड धरणातील पाण्याच्या औद्योगिक वापरासाठीच्या आरक्षणाला विरोध दर्शवत या आधीच निदर्शने सुरू झालेली आहेत.

5 नागपूर आय. टी. पार्क सेझ

या सेझसाठी जलसिंचन प्रकल्पातून पाण्याची उपलब्धता केली जाईल एवढेच या सेझच्या अधिकृत वेबसाईटवर म्हटले आहे.

6 मंगलोर सेझ

जून 2006 मध्ये पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांना पाठविलेल्या पत्रात सेझ इम्पॅक्ट अॅसेसमेंट कमिटीच्या कन्व्हेनरने असे म्हटले आहे की, मंगलोर सेझ लिमिटेडने केलेल्या अंदाजानुसार या सेझला दरदिवशी 136 दशलक्ष लिटर पाण्याची गरज असणार आहे. सेझ नसतानाच मंगलोर शहराला पाणी टंचाई जाणवते आहे. अशा वेळी सेझ निर्माण झाल्यानंतर ही टंचाई कमी होईल की वाढेल?

7 कोचीन सेझ

या सेझच्या वेबसाईटवर म्हटले आहे विशेष आर्थिक क्षेत्र म्हणजे भारतातील परदेशी प्रदेश. सेझसाठी एकात्मिक जलव्यवस्थापन पद्धती अमलात आणली जाईल आणि त्यासाठी दरदिवशी दीड दशलक्ष लिटर पाण्याची गरज भासेल. पाण्यावरून सेझमुळे निर्माण होणाऱ्या संघर्षाची बीजे यातून आपणास निश्चितच पाहावयास मिळतात.

7. विशेष आर्थिक क्षेत्र व इतर समस्या

- 1 सेझमधील उद्योगांना प्रचंड सवलती देण्याचे जाहीर करण्यात आले आहे. पण त्यासाठी पटतील अशी आणि सुसंगत कारणमीमांसा जाहीर करण्यात आलेली नाही. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि एशियन डेव्हलपमेंट बँकेने देखील अशा सवलतींविषयी प्रश्नचिन्ह उभे केले आहे. एशियन डेव्हलपमेंट आऊटलुक 2007 या अहवालात एशियन डेव्हलपमेंट बँकेने म्हटले आहे की, सेझमधील उद्योगांना देऊ करण्यात आलेली विविध सवलतींच्या रूपातील आर्थिक मदत ही एक प्रकारची अनावश्यक उधळपट्टी आहे आणि त्याचा परिणाम या क्षेत्राबाहेरील उद्योगांवर झाल्याखेरीज राहणार नाहीत. ज्यांची जमीन घेतली जाईल ते लोक अर्थातच यामुळे सर्वाधिक बाधित झालेले असतील.

- 2 शेती व शेती क्षेत्रासाठी गंभीर धोका म्हणून समोर येत असलेल्या विशेष आर्थिक क्षेत्रांची योजना ही पूर्णतः लोकविरोधी व पर्यावरणविरोधी योजना आहे. या योजनेमुळे विशेष आर्थिक क्षेत्रांसाठी निश्चित केलेल्या जागांच्या परिसरातील जल व अन्न सुरक्षा धोक्यात येणार आहे.

8. निष्कर्ष

1. आज सेझमुळे किमान 1,50,000 हेक्टरस जमीन ताब्यात घेण्याच्या शक्यतेमुळे देशातील 1,40,000 शेती करणाऱ्या कुटुंबांसमोर व 82,000 शेत मजुरांसमोर अस्तित्वाचे संकट उभे राहिले आहे.
2. विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे कोणत्या पर्यावरणीय समस्या निर्माण होतील याबाबत पर्यावरणीय परिणामांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

- 1) www.sez.india.nic.in
- 2) विशेष आर्थिक क्षेत्र- दैनिक पुढारी, 5 सप्टेंबर 2006 (प्रा. डॉ. अरुण पाटील, प्रा. डॉ. नामदेव आडनाईक)
- 3) सेझमुळे पाणी व अन्नविषयक सुरक्षाही धोक्यात आंदोलन-शाश्वत विकासासाठी मे, 2007 (उदय कुलकर्णी)